

papers]. Lviv : Instytut im. I. Kryp'yakevy'cha NAN Ukrainy. 364 s. (In Ukrainian).

2. Gerus O. V. (1994). *Konsolidaciya ukrayins'koyi suspil'nosti v Kanadi* [Consolidation of Ukrainian community in Canada]. O. V. Herus, I. Herus-Tarnovetska, S. Yarmus (Eds.). *Zhyt'tyevy'j dosvid ukrayinciv u Kanadi: refleksiyi* [Life experience of Ukrainians in Canada: reflexions]. Winnipeg : Ukrayins'ka vil'na akademiya nauk. S. 153–162. (In Ukrainian).

3. *Zi statti chlena UNO Kanady Ty'mosha Pavly'chenka «Programa j takty'ka UNO»*. Edmonton, 25 zhovtnya 1932 r. [From the article of the UNF of Canada member Tymosh Pavlychenko «Program and tactics of UNF». Edmonton, October 25, 1932]. *Ukrayins'ke nacional'ne ob'yednannya v Kanadi (UNO): dokumenty z fondiv CzDAZU* [The Ukrainian national federation of Canada (UNF): documents from the CSAFU funds]. Kyiv : Derzhavna arxivna sluzhba Ukrainy, CzDAZU, 2015. S. 19–22. URL: http://www.tsdazu.gov.ua/files/Nauk_dovid_aparat/Zbirnyk%20dokumentiv%20UNO.pdf (accessed 13 November 2019). (In Ukrainian).

4. Marunchak M. H. (1973–1980). *Studiyi do istoriyi ukrayinciv Kanady: u 5 t.* [Studies to the history of Ukrainians in Canada]. Vol. 5. *Rozvidky ta dokumenty mizhvoyennoyi doby* [Researches and documents of the interwar age]. Winnipeg : Ukrayins'ka vil'na akademiya nauk. (In Ukrainian).

5. Stechyshyn Yu. (1953). *Mizh ukrayincyamy v Kanadi* [Among Ukrainians in Canada]. Saskatoon : Soyuz ukrayinciv samostijny'kiv. 48 s. (In Ukrainian).

6. Terlytsia M. (1960). *Pravnyky pogani: ukrayins'ki nacionalisty v Kanadi* [Bad great grandsons: Ukrainian nationalists in Canada]. Kyiv: Radyans'ky'j py's'menny'k. 306 s. (In Ukrainian).

7. Sharyk M. (1969). *Z viddali 50 lit. Borot'ba za nashe obly'chchya i volyu ukrayins'kogo narodu* [From a distance of 50 years. The struggle for our face and the liberty of the Ukrainian people]. Vol. 1. Toronto : Probayem. 432 s. (In Ukrainian).

8. Ivashko V., Kazymyra B. (Comps.) (1955). *Yuvilejna kny'ga aposto'ls'kogo ekzarxatu ukrayinciv katoly'kiv Saskachevanu 1905–1955 z pry'vodu zolotoho yuvileyu Saskachevanu* [Jubilee book of the Apostolic Exarchate of the Ukrainian Catholics of Saskatchewan in 1905–1955 on the occasion of the golden anniversary of Saskatchewan]. Saskatoon : The Ukrainian catholic council of Saskatchewan. 214 s. (In Ukrainian).

9. Burianyk W. (1967). *S. U. S. its meaning and significance*. Toronto : Ukrainian Self-reliance league of Canada. 40 p.

10. Martynowych O. T. (2016). *Ukrainians in Canada: the interwar years*. Edmonton; Toronto : Canadian institute of Ukrainian studies press. Book 1. *Social structure, religious institutions, and mass organizations*. 650 s.

УДК 94(477.6)“1921/1922”

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.24.13>

Володимир Кабачек,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри українознавства,
культурології та історії науки,
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

ORCID: 0000-0002-7345-4340

Email: vladimirkabacek@gmail.com

КОНФЛІКТ У ДОНБАСІ НА ПОЧАТКУ НЕПУ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ

Анотація. Стаття присвячена конфлікту, який мав місце у Донбасі на початку НЕПу. Він розглядається крізь призму загальної проблеми взаємостосунків органів місцевої та центральної влади. На думку автора статті, саме цей чинник був головною рушійною силою донбасівського конфлікту. Особистісний же чинник лише надає йому додаткового драматизму. Проте навіть усунення Г. П'ятова з Донбасу не зняло суперечностей між «центром» та «місцями» щодо підпорядкування орендних шахт. Як можна спостерігати з різноманітних історичних джерел, воно тривало, хоча і не в таких гострих формах і протягом подальшого періоду Нової економічної політики. Відзначено, що схожою була ситуація і в інших галузях, і по інших місцевостях (губерніях та округах) УСРР. Попри досить різноплановий характер конфлікту, його міжособистісні й політичні мотиви, дуже важливим чинником стали господарські суперечки між могутнім центральним відомством та місцевою владою. Боротьба місцевої влади з центральними та республіканськими відомствами за підпорядкування дрібних підприємств тривала протягом усього періоду НЕПу і об'єктивно носила прогресивний характер. Проте сили в цій боротьбі були надто нерівними. Проблема, що не знайшла свого вірного вирішення на початку 1920-х рр., призвела до надмірної централізації в управлінні українською промисловістю, до обмеження прав місцевих органів державної влади та можливостей місцевих бюджетів. У статті робиться висновок, що

попри всі трансформації політичної системи, проблема господарсько-бюджетної самостійності місцевої влади і майже через століття після описуваних подій зберігає свою актуальність.

Ключові слова: НЕП, Г. П'ятаков, М. Рухимович, конфлікт у Донбасі 1921-1922 рр., «КИМКП» (Комісія з використання дрібної кам'яновугільної промисловості Донбасу), місцеві органи влади, оренда, місцева державна промисловість.

Volodymyr Kabachek

Ph.D. in History,

Associate Professor, Department of Ukrainian Studies,

Cultural Studies and History of Science

National Technical University «Kharkiv Polytechnical Institute»

DONBASS CONFLICT AT THE BEGINNING OF THE NEW ECONOMIC POLICY (NEP) PERIOD AS A REFLECTION OF THE SOVIET SYSTEM'S CONTRADICTIONS

Abstract. The article is devoted to the conflict in Donbass took place at the beginning of the NEP (New Economic Policy) period. This conflict is considered in terms of the general problem of interrelationships between Local and Central power bodies. The author shows, that this factor was the main driving force of the Donbass conflict. Human factor had only additional dramatic effect in this conflict. Even G. Pyatakov's expelling from Donbass has not discarded contradictions between the "Center" and "Local power" in reference to mines leasing. As observed from a variety of historical sources, it went on though less acute forms during the subsequent period of the New Economic Policy (NEP). The similar situation was marked in the other branches of industry and in the other regions (provinces and counties) of the Ukrainian Socialist Soviet Republic (USSR). In spite of the very many-sided nature of the conflict, its inter-personal as well as subjective motivations, economic conflicts between ventral and local authorities became a very important component of it. The struggle of Local Power (Republican Departments) and Central one for the control over small commercial companies had been continuing during the whole NEP (New Economic Policy) period and had objectively progressive nature. However, the forces in this fight were too unequal. The problem, which hasn't been solved correctly at the beginning of 1920s, resulted in an excessive centralization in the management of the Ukrainian industry as well as the rights restriction of the State power Local Bodies and the opportunities of Local Budgets. The autor concludes, that in spite of of transformations of political system, the problem of economical and financial independace of the local authorities stays actual in more that hundred years after the described events.

Keywords: NEP (New Economic Policy), G. Pyatakov, M. Rukhimovich, Donbass conflict in 1921-1922 years, «КИМКП» (Commission on the use of small coal industry of Donbas), Local Bodies of power, leasing, local state industry.

Постановка проблеми. Так званий «Донбасівський конфлікт» початку 1920-х рр. став досить яскравим проявом глибинних протиріч, які значною мірою не розв'язані й досі. Його канва досить відома: Центральне правління кам'яновугільної промисловості (ЦПКП), очолюване Г.(Ю.)Л. П'ятаковим, «не знайшло спільної мови» з радянським та партійним керівництвом Донецької губернії. Наприкінці 1921 р. донецька делегація VI конференції КП(б)У висунула категоричну вимогу – усунути П'ятакова. До конфлікту було втягнуте найвище більшовицьке керівництво, а зовнішньою його розв'язкою стало «звільнення шляхом підвищення»: Г.П'ятакова було відкликано з Донбасу, проте з березня 1922 р. він зайняв посаду заступника голови Держплану РСФРР.

Попри досить різноплановий характер конфлікту, його міжособистісні й політичні мотиви, дуже важливим чинником стали господарські суперечки між могутнім центральним відомством та місцевою владою, які відображали досить відому ваду радянської системи – відсутність чіткого розмежування повноважень між різними її ланками, що вела до господарської слабкості «місць». Попри те, що від досліджуваних подій минуло майже століття, попри те, що неодноразово (і за радянських часів, і за доби незалежності) ставилося завдання підсилити фінансово-господарську самостійність

регіонів, вказана проблема зберігає актуальність. Зокрема, суттєві проблеми, що даються взнаки в межах сучасної адміністративно-фінансової децентралізації, засвідчують у своїх аналітичних розвідках українські науковці [21, с. 16; 3, с. 16; 19].

Аналіз досліджень і публікацій. За радянських часів дослідники, здебільшого, знаходилися в полоні сталінської схеми, звинувачуючи «троцькіста П'ятакова» у «шкідницьких діях», які «вчасно зупинив губком» [31, с. 223-226; 22, с. 130]. Спроби більш об'єктивного підходу було здійснено на межі 1980 – 1990-х рр., проте донецькі автори обмежилися наведенням лише точки зору ЦПКП (місцеві органи заважали роботі міжвідомчими чварами) [10, с.13], а київські історики здебільшого звели сутність конфлікту до важкого характеру Г.Л. П'ятакова [24, с. 103-105; 23, с. 537-538]. На жаль, і в подальших роботах В.Ф. Солдатенка, присвячених Г.Л. П'ятакову (у т.ч. – «донбасівському конфлікту») [25; 26], перевага віддається особистісному фактору.

Враховуючи ці особливості, **метою дослідження** є аналіз об'єктивних причин «донбасівського конфлікту», зокрема господарських суперечностей щодо приналежності та використання орендних шахт Донбасу.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Дійсно, приблизно до середини 1921

р. конфлікт розвивався у вигляді нескінченних міжвідомчих чвар, що цілком відповідали загальній атмосфері правового нігілізму часів «воєнного комунізму». ЦПКП являло собою могутнє всевладне відомство, фактично «державу у державі». Кредити для нього йшли безпосередньо з Москви, до складу Особливої комісії по Донбасу при РПО РСФРР навіть не включили українського представника, а сама ця комісія нерідко приймала рішення без погодження з українською стороною [19, арк. 32-33; 20, арк. 188]. Паливна інспекція Донбасу безпосередньо підпорядковувалася РСІ РСФРР, і українська РСІ сором'язливо повідомляла ЦК КП(б)У, що не може перевірити факти зловживань з нарядами на паливо, а може лише попросити про це своїх колег з російської РСІ [13, арк. 81].

Звичайно, за таких умов про реальний контроль з боку губернських або повітових виконкомів за діяльністю великої вугільної промисловості не було й мови, на що постійно скаржилися делегати губернських з'їздів рад [28, арк. 57, 61; 29, арк. 51-52]. Чого вартий лише випадок у травні 1921 р., коли ЦПКП «помилково» привласнило 150 тис. аршин мануфактури, адресованої Донецькому губсоцзабесу – не допомогли ані протести губернських органів, ані втручання РНК УСРР [18, арк. 155]. У свою чергу, Донецькі силові структури (не лише місцева міліція, а й комтруддесертир та подібні установи) погрожували або здійснювали насильницькі дії (арешти, обшуки) щодо робітників та управлінського персоналу шахт, часто – під надуманими приводами [12, арк. 101-102, 115, 247-248]. Все це породжувало як постійні скарги місцевих радянських органів, так і сповнені обурення звернення з боку ЦПКП.

Проте в процесі переходу до НЕПу конфлікт почав трансформуватись у іншу площину. У його епіцентрі опинились питання форм і методів відродження промисловості та приналежність орендної вугільної промисловості. З розвитком НЕПу відкрились певні можливості для розвитку місцевої ініціативи. Центром із впровадження елементів ринку на Донбасі стала губернська економічна нарада на чолі з головою Донецького губвиконкому М.Л. Рухимовичем. Вона вирішила відродити дрібні копальні, що знаходилися у віданні ЦПКП, але не працювали: згідно рекомендацій центральних органів останнє зосереджувало свою увагу на великих шахтах. Ще 25 травня 1921 р. губекономнарада утворила комісію для відродження селянських копалень Щербанівського та Дружківського степу, а 28 червня визнала необхідним використання їх по всій губернії та склала нову комісію для ґрунтовної підготовки цього питання [17, арк. 5; 9, арк. 190]. Після багатьох обговорень 15 липня 1921 р. президія губвиконкому організувала спеціальний орган для задачі в оренду дрібних шахт – Комісію з використання дрібної кам'яновугільної промисловості – Т.Зв.

«КИМКП»¹⁵ [15, арк. 138]. ЦПКП, скептично поставилося до цієї ідеї: Г.Л. П'ятаков та його оточення взагалі не дуже співчували відновленню ринкових відносин [див., напр.: 23, с. 537], проте його згоду на передачу дрібних шахт до КИМКП було одержано [30, № 4, с. 39].

Але надалі органи ЦПКП створювали перешкоди. За свідченням голови КИМКП А.Ф. Радченка, «коли на цих шахтах починались роботи, з'являвся наказ прийняти ці шахти назад [до відома ЦПКП – В.К.], і осіб, які взяли їх до роботи, заарештувати». ЦПКП подекуди вважало за краще затопити шахту, ніж дозволити її оренду, забороняли використовувати навіть вільні під'їзні колії. Райкоми ВСГ звинувачували комісію то у низьких, то у високих ставках оплати, вимагали не брати на роботу не членів союзу, хоча комісія мала завдання залучати саме селян. Висувалися явно надмірні вимоги – за рахунок орендаторів утримувати на дрібних копальнях шахткоми, лікарні [30, № 6-7, с. 38]. ЦПКП відмовлялося забезпечувати орендні копальні спеціальними матеріалами (кріпильним лісом, вибухівкою), а у КИМКП їх не було, бо поставлялися вони в Донбас суто централізовано. Щоправда, спритні орендарі швидко знайшли вихід – нелегально купували вкрадене зі складів ЦПКП [4, арк. 29].

Та попри продовження тиску з боку ЦПКП у вигляді нескінченних перевірочних комісій, КИМКП досить швидко досягла істотних успіхів: зростала кількість діючих шахт, збільшувався вуглевидобуток. Серед орендаторів у жовтні 1921 р. 80% складали селянські артїлі, 15% – приватні підприємці, 5% – кооперативні та державні органи. Вугілля вони збували КИМКП, що постачала його державним установам та підприємствам губернії, які за рахунок цього або істотно підвищили свою продуктивність, або отримали змогу відновити роботу. Тоді ж КИМКП почала реалізацію вугілля за межі Донбасу: республіканським відомствам, Московській раді [5, арк. 138, 140; 16, арк. 38-38зв.].

Успіхи в роботі КИМКП дратували керівництво ЦПКП. Його позиція пояснювалася не тільки антиринковими настроями і застарілим конфліктом з місцевою владою, а й небажанням поступитися монопольними правами. До того ж, на тлі успіхів губернських органів, досягнутих завдяки втіленню матеріальної зацікавленості, більш помітними ставали помилки самого ЦПКП, яке вперто обстоювало натискні воєнно-комуністичні методи: у жовтні 1921 р. орендні копальні видобули близько 6 млн. пуд. вугілля, в той час як ЦПКП – близько 35 млн. пуд. [4, арк. 25, 29], при цьому кількість робітників на орендованих шахтах становила лише 1/10 від загальної кількості шахтарів Донбасу [7, с.

¹⁵ Оскільки в джерелах 1921 – 1922 рр. (час існування вказаної комісії) фігурує виключно російськомовна аббревіатура, доречно залишити її без перекладу для запобігання зайвої плутанини.

14]. Як бачимо, продуктивність праці на шахтах КИМКП була вища, ніж в ЦПКП. І це при тому, що на орендних копальнях майже не використовувалося технічне обладнання і працювали некваліфіковані сезонні працівники.

У цьому конфлікті з могутнім відомством місцеві керівники Донбасу об'єктивно, незалежно від власних суб'єктивних прагнень та вподобань, займали позицію, що більше відповідала потребам життя. Спочатку вони активно обстоювали свою позицію щодо доцільності використання дрібних шахт перед комісією РПО на чолі із І.Т. Смілгою, яка хоч і погодилася з існуванням КИМКП, залишила невизначеним питання про те, хто має контролювати орендні шахти і розпоряджатися видобутим на них вугіллям [30, № 6-7, с. 38]: коли стали помітні успіхи орендних дрібних копальень, ЦПКП зажадало їх відібрати. Згодом представники місцевого керівництва вийшли на більш загальний рівень розуміння проблеми. Невипадково, звітуючи про діяльність КИМКП 25 жовтня 1921 р., А.Ф. Радченко відзначав: успішній роботі перешкоджає не тільки «відомчий тиск з боку ЦПКП», а й невизначеність прав економнарад [17, арк. 38]. Про це ж йшлося і у статті С. Альперовича «Завдання економнарад» [30, № 10-11, с. 1-4], де недосконалість урядових декретів визначалася як першопрichiна безправ'я місцевої влади перед відомствами. Відтак, досвід локальної справи підштовхував до осмислення загальних вад і суперечностей радянської системи.

Рухимовичу та Радченку, яких Донецька губекономнарада відрядила до Москви і Харкова для обстоювання своєї позиції [17, арк. 38], вдалося наприкінці 1921 р. досягти успіхів у боротьбі з ЦПКП. Укрекономнарада проголосила КИМКП «підприємством державного значення» як автономного при губекономнаradі, прислухалися до аргументів донеччан і в РПО [4, арк. 20, 24-25, 28-29, 65]. Невдовзі керівництво губернії домоглося усунення Г.Л. П'ятакова з посади керівника ЦПКП, його змінив В.Я. Чубар, що водночас очолював УРНГ. Йому вдалося припинити ворожнечу з місцевим керівництвом, проте це не означало зняття об'єктивних суперечностей між монопольним відомством і місцевою владою. Просто тепер боротьба велася без «мордобійної полеміки» – саме таким висловом охарактеризував стосунки П'ятакова і його оточення з донецьким керівництвом у своєму листі до ЦК РКП(б) Г.К. Орджонікідзе [8, арк. 1-2зв.]. Як зрозуміло зі змісту листа, Орджонікідзе на початку 1922 р. спеціально відвідував Донбас (невдовзі після усунення П'ятакова), щоб на місці з'ясувати проблеми вугільної галузі та розібратися в обставинах попереднього конфлікту.

Черговим проявом цієї боротьби стала постанова Донецької губекономнаради від 9 травня 1922 р. «Про ліквідацію КИМКП» і передачу орендних шахт до ЦПКП. Разом із іншими причинами (великі запаси нереалізованого вугілля в Донбасі, транспортні труднощі, перехід ЦПКП на

госпрозрахунок) в постанові вказувалася, вочевидь, головна – «для запобігання зайвої конкуренції, яка може погано відбитися на держрудниках» [17, арк. 55]. До речі, перехід на госпрозрахунок ЦПКП у 1922 р. так і не відбувся. Серед цілої низки причин цього в радянській історіографії фігурує і надто висока собівартість вугілля – вдвічі вища за довоєнну [31, с. 572-573]. А ось КИМКП з самого утворення діяло на госпрозрахунок і вдало конкурувало з неповоротким ЦПКП. Таким чином, після ліквідації КИМКП центральне відомство відновило монополію і могло почувати себе спокійніше. Це була очевидна поступка з боку місцевих органів, але тимчасова. «Перетягування канату» в питанні про дрібні шахти наприкінці 1922 р. завершилося певним компромісом – створенням згідно постанови губекономнаради від 25 жовтня 1922 р. Пайового товариства «Вугілля». По 30% паїв у товаристві мали належати губвиконкому та «УГКП» (колишнє ЦПКП), а решту вони збиралися розмістити за обопільною згодою. Товариство мало перебрати на себе дрібні й середні шахти, в т.ч. всі орендні, за винятком намічених до ліквідації та тих, які з санкції губекономнаради могли бути зданими державним установам [17, арк. 73].

Проте центральне відомство не дуже охоче віддавало орендні шахти, і вказане рішення було виконане далеко не повно. До його реалізації підштовхнула вже криза збуту: в грудні 1923 р. всі дрібні шахти сконцентрували в ПТ «Вугілля», якому не вдалося залучити приватних орендаторів. Згадаємо: їх і у КИМКП було небагато – підприємців, вочевидь, відлякувала вимога збувати державі видобуте паливо. Відтак, оренда на шахтах, підвідомчих товариству, фактично була замінена на госпзасіб та підряд і зберігалася в 1922/23 госп. р. лише в тресті «Донвугілля» (правонаступник УГКП/ЦПКП). При цьому господарники знову скаржилися, що орендатори «вислизують» зі сфери впливу паливних органів та створюють «зайву» конкуренцію. Продуктивність праці на дрібних копальнях і в 1923 р. залишилась більш високою, ніж у великій кам'яновугільній промисловості, так само більш інтенсивною була реалізація видобутого палива [11, с. 138-140, 142, 145].

Отже, боротьба між центральним відомством та місцевими органами, розпочата 1921 р., з перемінним успіхом тривала і в подальшому. Більш прогресивна роль в ній належала останнім: завдяки зусиллям Донецької губекономнаради вдалося зберегти і відродити дрібні копальні та довести їх неабияке значення для галузі в цілому. При цьому прагнення донецьких господарників обмежити права орендаторів на вільний збут видобутого вугілля, звичайно, шкодило розвитку вугільної промисловості, не сприяло залученню до неї приватного капіталу. Проте наявність КИМКП, а згодом ПТ «Вугілля» примушували велику гірничу промисловість центрального підпорядкування швидше реформуватися та пристосовуватися до ринку.

Ситуація з орендними підприємствами вугільної промисловості була досить типовою. Прагнення центральних відомств під різними приводами відібрати місцеві підприємства спостерігалось як при створенні місцевих державних госпрозрахункових об'єднань [Докл. див.: 2, с. 32-36; 6], так і в орендній промисловості. Зокрема, монополізувавши виробництво в багатьох харчових галузях, центральні відомства досить швидко самі почали здавати частину перебраних підприємств суто місцевого значення в оренду – вже з 1 квітня 1922 р. перші орендарі з'явилися на заводах Цукротресту [14, с. 124-125]. Зрозуміло, орендна плата надходила їм, а не до місцевих бюджетів, де вона становила дуже вагомий частину [1, с. 220].

І хоча місцеві органи прагнули чинити опір «загарбницьким» планам республіканських відомств, сили були надто нерівними. Як відзначав голова Харківського окружного відділу місцевої промисловості В.М. Макагон на III окружному з'їзді рад Харківщини (10-16 травня 1926 р.), на початку НЕПу «місцям» залишали зруйновані та малопотужні підприємства, а як тільки завдяки зусиллям місцевих органів вони підносяться – одразу ж виникає питання про їх вилучення до республіканського бюджету. Це, на його думку, були не окремі випадки, а цілеспрямована лінія УРНГ, яка все більше «обростає» підприємствами, що не мають республіканського значення. В цьому плані становище в Україні було значно гіршим, ніж у Росії: якщо в середньому на одному підприємстві в російській місцевій державній промисловості налічувалося понад 200 чол., то в українській – лише 78 чол. [27, арк. 176-177]. Характерно, що В.Я. Чубар (на той час вже – голова РНК України) у своєму заключному слові на з'їзді навіть не знайшов, що відповісти на ці докори.

Висновки. «Донбасівський конфлікт» на початку НЕПу став яскравим, але зовсім не поодиноким відображенням більш загальної проблеми. Він далеко не був вичерпаний усуненням з Донбасу одіозного голови ЦПКП Г.Л. П'ятакова, а продовжувався у більш спокійних формах – принаймні у питанні щодо приналежності дрібних орендних шахт. Дуже схожою була ситуація і в інших галузях, по інших місцевостях – практично по всій УСРР. Боротьба місцевої влади з центральними та республіканськими відомствами за підпорядкування промислових підприємств, що тривала упродовж усього періоду НЕПу, об'єктивно носила прогресивний характер і відповідала інтересам економічної доцільності. Проблема, що виникла і не знайшла свого адекватного вирішення ще на початку 1920-х рр., призвела до надмірної централізації в управлінні державними підприємствами України, до обмеження прав місцевих органів державної влади та можливостей місцевих бюджетів. На превеликий жаль, попри всі трансформації політичної системи, проблема господарсько-бюджетної самостійності

місцевої влади і майже через століття після описуваних подій зберігає свою актуальність.

1. Волосник Ю.П. Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х рр.: Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2004. 658 с.

2. Гринчуцький В.І. Промислові трести України в 20-ті роки. К.: Наук. Думка, 1997. 178 с.

3. Децентралізація в Україні та її вплив на соціально-економічний розвиток території: методичні підходи та результати оцінювання наукова доповідь / наук. ред. д-ра екон. наук проф. І.З. Сторонянської. Львів: ІРД НАНУ, 2018. 144 с.

4. Зведення інформаційного підвідділу ЦК КП(б)У для членів ЦК та губкомів партії про становище в губерніях. Т.3. 14 листопада 1921 – 21 лютого 1922 рр. *Центральний державний архів громадських організацій України*. Ф. 1, оп. 20, спр. 437.

5. Зведення про політико-економічне становище Донецької губернії. 1920-1921 рр. *Державний архів Донецької області*. Ф. Р-1146, оп. 2, спр. 26.

6. Кабачек В.В. Історія промислового об'єднання «Дунсукно» (1921-1925) як відображення проблем місцевої державної промисловості часів непу. *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Тематичний випуск: *Актуальні проблеми історії України*. 2012. № 24. С. 59-69.

7. Кунах Ю.И. Место и роль государственного капитализма в развитии экономики Украины в восстановительный период (1921 – 1925 гг.): Автореф. дисс... канд. ист. наук: 07.571 / ХГУ им. А.М. Горького. Харьков, 1972. 27 с.

8. Лист С. Орджонікідзе в Політбюро ЦК РКП(б) (копія – В. Леніну і Д. Мануїльському). *Центральний державний архів громадських організацій України*. Ф. 1, оп. 20, спр. 982.

9. Накази, інструкції ЦПКП. *Державний архів Донецької області*. Ф. Р-1146, оп. 2, спр. 80.

10. Никольский В.Н., Изюмов В.И. НЭП в Донбассе: Историческое исследование. Донецк [Без изд-ва], 1992. 128 с.

11. Отчет Донецкого губотдела Всероссийского союза горнорабочих за 1923 г. Бахмут: Рабочий Донбасса, 1924. 233 с.

12. Переписка Донгубвиконкому з ЦПКП. *Державний архів Донецької області*. Ф. Р-1146, оп. 2, спр. 80.

13. Переписка ЦК КП(б)У з радянськими установами. *Центральний державний архів громадських організацій України*. Ф. 1, оп. 20, спр. 1008.

14. Петренко С.М. Коммунистическая партия Украины – организатор восстановления сахарной промышленности республики (1921 – 1925 гг.): Дис... канд. ист. наук: 07.00.04 / КГУ им. Т.Г. Шевченко. К., 1987. 196 с.

15. Протокол засідання президії Донецького губернського виконавчого комітету. 15 липня 1921 р. *Державний архів Донецької області*. Ф. Р-1146, оп. 1, спр. 26.

16. Протоколи засідань Донецьких губернських виконкомів та економнарад. *Державний архів Донецької області*. Ф. Р-1146, оп. 1, спр. 89..

17. Протоколи засідань Донецького губернської економічної наради. *Державний архів Донецької області*. Ф. Р-1146, оп. 2, спр. 124.

18. Протоколи засідань Раднаркому УСРР № 20-33 (оригінали) та матеріали до них. 2 квітня – 31 травня 1921 р. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2, оп.2, спр. 11.

19. Протоколи засідань Раднаркому УСРР № 34-45 (оригінали) та матеріали до них. 4 червня – 27 липня 1921 р. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2, оп.2, спр. 12.

20. Протоколи засідань Раднаркому УСРР № 56-74 (оригінали) та матеріали до них. 1 жовтня – 27 грудня 1921 р. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2, оп.2, спр. 14.

21. Розвиток бюджетної децентралізації в Україні: наукова доповідь / За ред. д-ра екон. наук І.О. Луніної ; НАН України, ДУ «Ін.-т екон. та прогнозів. НАН України». К. [Без вид-ва], 2016. 70 с.

22. Самофалов В.М. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921 – 1925 рр.). К.: Держполітвидав, 1963. 378 с.

23. Сапун М.М. Завжди в опозиції. Політичні погляди Г.Л. Пятакова. *Маршрутами історії / Упоряд. Ю.І. Шаповал; Редкол.: Ф.М. Рудич та ін. К.: Політвидав України, 1990. С. 522 – 539.*

24. Солдатенко В.Ф. Г.Л. Пятаков: епізоди життя і діяльності на Україні. *Укр. іст. журн.* 1989. № 4. С. 92 – 106.

25. Солдатенко В.Ф. Георгій Пятаков: миттєвості неспокоїної долі. К.: Світогляд, 2004. – 332 с.

26. Солдатенко В.Ф. Георгій Пятаков: оппонент Лєніна, суперник Сталіна. М. : РОССПЭН, 2017. 422, [1] с.

27. Стенографічний звіт засідань III Харківського округового з'їзду рад. 10-12 травня 1926 р. *Державний архів Харківської області*. Ф. Р-845, оп. 2, спр. 366.

28. Стенографічний звіт III-го Донецького губернського з'їзду рад. *Державний архів Донецької області*. Ф. Р-1146, оп. 2, спр. 84.

29. Стенографічний звіт IV-го з'їзду рад Донецької губернії. *Державний архів Донецької області*. Ф. Р-1146, оп. 2, спр. 81.

30. Хозяйство Донбасса: орган Донецкого губернского экономического совещания. Бахмут, 1921.

31. Черненко Н.В. Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921–1925 гг.: Дисс... д-ра ист. наук / КПИ. К., 1961. Ч. 1-2. IX, 602 с.

References

1. Volosny`k Yu.P. (2004). *Zarodzhennya novoyi burzhuziyyi ta rozvy`tok pry`vatnopidpry`yemny`cz`koyi diyal`nosti v Ukrayini v 1920-ti – na pochatku 1930-x rr.*: Dy`s... d-ra ist. nauk: 07.00.01 / Xarkivs`ky`j nacional`ny`j un-t im. V.N. Karazina. [The birth of a new bourgeoisie and the development of private enterprise in Ukraine in the 1920s – early 1930s: Dis ... Dr. East. Sciences: 07.00.01 / Kharkiv national university of them. V.N. Karazin]. Kharkiv, 658 s. (in Ukrainian).

2. Gry`nchucz`ky`j V.I. (1997). *Promy`slovi` tresty` Ukrayiny` v 20-ti roky`* [Industrial trusts of Ukraine in 20 years]. Kyiv: Nauk. Dumka. 178 s. (in Ukrainian).

3. *Decentralizaciya v Ukrayini ta yiyi vply`v na social`no-ekonomichny`j rozvy`tok tery`torij: metody`chni pidxody` ta rezul`taty` ocinyuvannya naukova dopovid`* [Decentralization in Ukraine and its impact on the socio-economic development of the territories: methodological approaches and results of evaluation scientific report] / nauk. red. d-ra ekon. nauk prof. I.Z. Storonyans`koyi (2018). L`viv: IRD NANU. 144 s. (in Ukrainian).

4. *Zvedennya informacijnogo pidviddil`u CzK KP(b)U dlya chleniv CzK ta gubkomiv partiyi pro stanovy`shhe v guberniyax*. T.3. 14 ly`stopada 1921 – 21 lyutogo 1922 rr. [Summary of the information unit of the CC CP (b) B for the members of the CC and the party's constituencies on the situation in the provinces. Vol.3. November 14, 1921 – February 21, 1922]. *Central`ny`j derzhavny`j arxiv gromads`ky`x organizacij Ukrayiny`*. F. 1, op. 20, spr. 437. (in Ukrainian).

5. *Zvedennya pro polity`ko-ekonomichne stanovy`shhe Donecz`koyi guberniyi. 1920–1921 rr.* [Information on the political and economic situation of Donetsk province. 1920–1921]. *Derzhavny`j arxiv Donecz`koyi oblasti*. F. R-1146, op. 2, spr. 26. (in Ukrainian).

6. Kabachek V.V. (2012). *Istoriya promy`slovogo ob`yednannya «Dunsukno» (1921–1925) yak vidobrazhennya problem miscevoyi derzhavnoyi promy`slovosti chasiv nepu* [History of the Dunsukno Industrial Association (1921–1925) as a Reflection of Problems of the Local State Industry of the Times of the NEP]. *Visny`k Nacional`nogo texnichnogo universy`tetu «Xarkivs`ky`j politexnichny`j insty`tut»*. *Tematy`chny`j vy`pusk: Aktual`ni problemy` istoriyi Ukrayiny`*. No. 24. S. 59-69. (in Ukrainian).

7. Kunah Ju.I. (1972). *Mesto i rol` gosudarstvennogo kapitalizma v razvitii jekonomiki Ukrainy v vosstanovitel`nyj period (1921 – 1925 gg.)* : *Avtoref. diss... kand. ist. nauk: 07.571 / HGU im. A.M. Gor`kogo* [The place and role of state capitalism in the development of the economy of Ukraine in the recovery period (1921 – 1925): Author's abstract. diss... Cand. ist. Sciences: 07.571 / KSU them. A.M. Gor`kyj]. Har`kov. 27 s. (in Russian).

8. Ly`st S. *Ordzhonikidze v Politbyuro CzK RKP(b) (kopiya – V. Leninu i D. Manuyil`s`komu)* [Letter from S. Ordzhonikidze to the Politburo of the Central Committee of the RCP (b) (copy - V. Lenin and D. Manuil)]. *Central`ny`j derzhavny`j arxiv gromads`ky`x*

organizacij Ukrayiny`. F. 1, op. 20, spr. 982. (in Ukrainian).

9. *Nakazy, instrukciyi CzPKP* [Orders, instructions of the CDCC]. *Derzhavnyj arxiv Donecz'koyi oblasti*. F. R-1146, op. 2, spr. 80. (in Ukrainian).

10. Nikol'skij V.N., Izjumov V.I. (1992). *NJeP v Donbasse: Istoricheskoe issledovanie* [NEB in Donbass: A historical study]. Doneck [Bez izd-va]. 128 s. (in Russian).

11. *Otchet Doneckogo gubotdela Vserossijskogo sojuza gornorabochih za 1923 g.* [Report of the Donetsk Gubotdel of the All-Russian Union of Miners for 1923] (1924). Bahmut: Rabochij Donbassa. 233 s. (in Russian).

12. *Perepy'ska Dongubvy'konkomu z CzPKP* [Correspondence of the Executive Committee with the Central Executive Committee]. *Derzhavnyj arxiv Donecz'koyi oblasti*. F. R-1146, op.2, spr. 80. (in Russian).

13. *Perepy'ska CzK KP(b)U z radyans'ky'my' ustanovamy'* [Correspondence of the Central Committee of the CP (b) U with the Soviet institutions]. *Central'nyj derzhavnyj arxiv gromads'ky'x organizacij Ukrayiny`*. F. 1, op. 20, spr. 1008. (in Ukrainian).

14. Petrenko S.M. (1987). *Kommunisticheskaja partiya Ukrainy – organizator vosstanovlenija saharnoj promyshlennosti respubliki (1921 – 1925 gg.) : Dis... kand. ist. nauk: 07.00.04 / KGU im. T.G. Shevchenko* [Communist Party of Ukraine – organizer of the restoration of the sugar industry of the republic (1921 – 1925): Dis. ist. Sciences: 07.00.04 / KSU them. T.G. Shevchenko]. Kyiv. 196 s. (in Russian).

15. *Protokol zasidannya prezy'diyyi Donecz'kogo guberns'kogo vy'konavchogo komitetu. 15 ly'pnya 1921 r.* [Minutes of the meeting of the Presidium of the Donetsk Provincial Executive Committee. July 15, 1921]. *Derzhavnyj arxiv Donecz'koyi oblasti*. F. R-1146, op. 1, spr. 26. (in Ukrainian).

16. *Protokoly' zasidan` Donecz'ky'x guberns'ky'x vy'konkomiv ta ekonomnarad* [Minutes of meetings of Donetsk provincial executive committees and economic meetings]. *Derzhavnyj arxiv Donecz'koyi oblasti*. F. R-1146, op. 1, spr. 89. (in Ukrainian).

17. *Protokoly' zasidan` Donecz'kogo guberns'koyi ekonomichnoyi narady'* [Minutes of meetings of the Donetsk Provincial Economic Conference]. *Derzhavnyj arxiv Donecz'koyi oblasti*. F. R-1146, op. 2, spr. 124. (in Ukrainian).

18. *Protokoly' zasidan` Radnarkomu USRR No. 20-33 (ory'ginaly') ta materialy' do ny'x. 2 kvitnya – 31 travnya 1921 r.* [Minutes of the meetings of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR No. 20-33 (originals) and materials thereto. April 2 – May 31, 1921]. *Central'nyj derzhavnyj arxiv vy'shhy'x organiv vlady' ta upravlinnya Ukrayiny`*. F. 2, op.2, spr. 11. (in Ukrainian).

19. *Protokoly' zasidan` Radnarkomu USRR No. 34-45 (ory'ginaly') ta materialy' do ny'x. 4 chervnya – 27 ly'pnya 1921 r.* [Minutes of meetings of the USSR Council of People's Commissars No. 34-45 (originals) and materials thereto. June 4 – July 27, 1921].

Central'nyj derzhavnyj arxiv vy'shhy'x organiv vlady' ta upravlinnya Ukrayiny`. F. 2, op.2, spr. 12. (in Ukrainian).

20. *Protokoly' zasidan` Radnarkomu USRR No. 56-74 (ory'ginaly') ta materialy' do ny'x. 1 zhovtnya – 27 grudnya 1921 r.* [Minutes of meetings of the USSR Council of People's Commissars No. 56-74 (originals) and materials thereto. October 1 – December 27, 1921]. *Central'nyj derzhavnyj arxiv vy'shhy'x organiv vlady' ta upravlinnya Ukrayiny`*. F. 2, op.2, spr. 14. (in Ukrainian).

21. *Rozvy'tok byudzhethnoyi decentralizaciyi v Ukraini: naukova dopovid'* [Development of Budget Decentralization in Ukraine: Scientific Report / Ed. Doctor of Economics. Sciences IO Lunino; NAS of Ukraine, State Institution «Institute of Economics. and predicted. NAS of Ukraine] (2016) / Za red. d-ra ekon. nauk I.O. Luninoyi ; NAN Ukrayiny', DU "In.-t ekon. ta prognozuv. NAN Ukrayiny'". Kyiv [Bez vy'd-va]. 70 s. (in Ukrainian).

22. Samofalov V.M. (1963). *Komunisty'chna partiya Ukrayiny` v borot'bi za vidbudovu narodnogo gospodarstva (1921 – 1925 rr.)* [Communist Party of Ukraine in the Struggle for the Restoration of the National Economy (1921 – 1925)]. Kyiv: Derzhpolitvy'dav. 378 s. (in Ukrainian).

23. Sapun M.M. (1990). *Zavzhdy` v opozy'ciyi. Polity'chni poglyady` G.L. Pyatakova* [Always in opposition. Political views of GL Pyatakova]. *Marshrutamy` istoriyi / Uporyad. Yu.I. Shapoval; Redkol.: F.M. Rudy'ch ta in.* Kyiv: Polityvy'dav Ukrayiny`. S. 522 – 539. (in Ukrainian).

24. Soldatenko V.F. (1989). *G.L. Pyatakov: epizody` zhy'ttya i diyal'nosti na Ukraini* [G.L. Pyatakov: episodes of life and activity in Ukraine]. *Ukr. ist. zhurn.* No. 4. S. 92 – 106. (in Ukrainian).

25. Soldatenko V.F. (2004). *Georgij Pyatakov: my'ttyevosti nespokijnoyi doli* [Georgi Pyatakov: the moment of a troubled fate]. Kyiv: Svitoglyad. 332 s. (in Ukrainian).

26. Soldatenko V.F. (2017). *Georgij Pjatakov: opponent Lenina, sopernik Stalina* [Georgi Pyatakov: Lenin's opponent, Stalin's rival]. Moscow : ROSSPJeN. 422, [1] s. (in Russian).

27. *Stenografichnyj zvit zasidan` III Xarkivs'kogo okrugovogo z'yizdu rad. 10-12 travnya 1926 r.* [Verbatim report of meetings of the III Kharkiv Regional Congress of Soviets. May 10-12, 1926]. *Derzhavnyj arxiv Xarkivs'koyi oblasti*. F. R - 845, op. 2, spr. 366. (in Ukrainian).

28. *Stenografichnyj zvit III-go Donecz'kogo guberns'kogo z'yizdu rad* [Verbatim report of the III Donetsk Provincial Congress of Soviets]. *Derzhavnyj arxiv Donecz'koyi oblasti*. F. R-1146, op. 2, spr. 84. (in Ukrainian).

29. *Stenografichnyj zvit IV-go z'yizdu rad Donecz'koyi guberniyi* [Verbatim report of the Fourth Congress of Councils of Donetsk Province]. *Derzhavnyj arxiv Donecz'koyi oblasti*. F. R-1146, op. 2, spr. 81. (in Ukrainian).

30. *Hozjajstvo Donbassa: organ Doneckogo gubernskogo jekonomicheskogo soveshhanija* [Donbass

economy: the organ of the Donetsk provincial economic meeting] (1921). Bahmut. (in Russian).

31. Chernenko N.V. (1961). *Bor'ba Kommunisticheskoy partii za vosstanovlenie promyshlennosti i konsolidaciju rabocheho klassa Ukrainy v 1921–1925 gg.* : Diss... d-ra ist. nauk / KPI

[The Communist Party's Struggle for the Restoration of Industry and the Consolidation of the Working Class of Ukraine in 1921–1925: Diss. Sciences / KPI]. Kyiv. Ch. 1-2. IX. 602 s. (in Russian).

УДК 94(477): 271.2-726.2“17”

Світлана Кагамлик

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Центр українознавства філософського факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0003-4732-1410

Email: kagam@i.ua

УКРАЇНСЬКА ЦЕРКОВНА ЕЛІТА І РОСІЙСЬКИЙ ЦЕНТРАЛІЗМ: ПРОТИСТОЯННЯ СИНОДАЛЬНОГО ПЕРІОДУ

Анотація: У статті розкрито сутність протистояння української церковної еліти російському централізму Синодального періоду (1721-1786) і проаналізовано її роль в обстоюванні прав та інтересів Православної Церкви. Утворення Синоду в 1721 р. започаткувало новий період в історії Православної Церкви в Російській імперії загалом, і в Україні зокрема. Завданням цієї установи, створеної за європейським зразком, була уніфікація церковного життя і нівеляція його місцевих особливостей згідно з програмою, окресленою Духовним Регламентом за велінням Петра I. Діяльність Синоду вступила в різке протиріччя з привілеями Православної Церкви в Україні, якими вона продовжувала користуватися з часів підпорядкування Московському патріархату. Київську митрополію було позбавлено давнього визначального статусу, а її зверхників – титулу митрополита і права вільного обрання. Відновлення цих прав стало головним завданням для української церковної еліти. За імператриці Анни Іоанівни вище духовенство направило свої головні зусилля на відновлення економічних прав Церкви, підірваних виходом пунктів гетьмана Данила Апостола 1728 р., які, проте, були безрезультатними. Правління імператриці Єлизавети розпочало нову добу в автономістичних прагненнях української церковної еліти. У відповідь на клопотання київського архієрея Рафаїла Заборовського Київській митрополії було повернено її колишній статус, а предстоятелю — титул митрополита. Водночас спроби реституції майнових прав духовенства та відновлення юрисдикції Київської митрополії успіху не мали. Правління Катерини II, головною метою якої була повна централізація у всіх сферах Російської імперії та секуляризація церковного майна, стало найскладнішим і найгострішим періодом протистояння російському імперському режиму. Українська церковна еліта на чолі з Київським митрополитом Арсенієм Могілянським намагалася скористатися підготовкою Комісії Нового Уложення для відстоювання своїх прав, що засвідчили петиції про відновлення статусу Київської митрополії та прав духовенства. Проте Комісія не завершила своєї діяльності і залишки автономізму українських еліт були остаточно поховані.

Ключові слова: українська церковна еліта, Православна Церква, російський централізм, Синод, Російська імперія.

Svitlana Kahamlyk

Ph.D. in History, Senior Research Associate,
Center of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

UKRAINIAN CHURCH ELITE AND RUSSIAN CENTRALISM: CONFRONTATIONS IN THE SYNODAL PERIOD

Abstract: The essence of opposition of the Ukrainian church elite to the Russian centralism of the Synodal period (1721-1786) and analyzes its role in defending the rights and interests of the Orthodox Church are described in the article. The formation of Synod in 1721 opened in a new period in the history of the Orthodox Church in the Russian Empire, and in Ukraine in particular. The task of this institution, established on the European model, was to unify church life and to offset its local features according to the program outlined by the Spiritual Regulation at the behest of Peter I. The activities of Synod came into sharp contradiction with the privileges of the Orthodox Church in Ukraine, which it continued to enjoy from the time of its subordination to the Moscow Patriarchate. The Metropolitan of Kyiv was deprived of its decisive status, and its superiors - the title of Metropolitan and the right of free election. The restoration of these rights became the main task for the Ukrainian church elite. Under the reign of Empress Anna Ioanivna, the clergy made a major effort to restore the economic rights of the Church, undermined by the release of Hetman Danylo Apostol in 1728, which, however, were fruitless. The reign of Empress Elizabeth began a new era in the autonomous aspirations of the Ukrainian church elite. In response to the petition of Kyiv Bishop Rafail Zaborovskyi, the Metropolitanate of Kyiv was returned to its former status, and its head - the title of Metropolitan. At the same time, the attempts to restitute the clergy property rights, as so as the restoration of the jurisdiction of the Kyiv Metropolitanate were unsuccessful. The reign of Catherine II, whose main purpose was the complete centralization in all spheres of the Russian Empire and the secularization of church property, became the most difficult